

בין המדקדקים הלטינים (דונטוס ופריסקיאנוס) ל"בין רד"ק, האפודי ודי בלמש לעניין הדיון הפונטי

מבוא

ההתעניינות בפונטיקה מאפיינת הן את מסורת הדקדוק הערבי הן את מסורת הדקדוק העברי. אצל בעלי המסורה אנו מוצאים את חלוקת התנועות לשבעה מלכים; זו החלוקה גם אצל המדקדקים היהודים שהמטא־לשון שלהם ערבית. בכתיבי המדקדקים היהודים הראשונים יש גם דיונים בערכם של העיצורים (היותם דגושים או רפויים), במקום חיתוכם, ובהידמותם זה לזה.

כך היה כל עוד חיו המדקדקים היהודים בסביבה תרבותית ערבית מוסלמית. בשנת 1148 היגר אחד מגדולי המדקדקים היהודים של ימי הביניים, ר' יוסף קמחי, מספרד המוסלמית לפרובנס, שתרבותה אחרת – רומאנית נוצרית; גם פרופיאט דורן, בעל "מעשה אפוד", שחי בסוף המאה הארבע עשרה ובתחילת המאה החמש עשרה, חי בקרב הנוצרים – בקטלוניה; ואשר לאברהם די בלמש, הרי שמבין שלושת המדקדקים העומדים במרכז דיונו ("רד"ק, אפודי ודי בלמש) מעורבותו בתרבות של תקופתו, תחילת המאה השש עשרה, ושל ארץ מגוריו, איטליה, היא הגדולה ביותר. שלושה מדקדקים אלה חיו בארץ נוצרית ששפתה רומאנית (אצל רד"ק פרובנסלית, אצל פרופיאט דורן קטלנית ואצל די בלמש איטלקית). השפעת התרבות הלטינית אצל אברהם די בלמש מובהקת, שהרי הוא אף תרגם את חיבורו "מקנה אברם" ללטינית. זיקתם של רד"ק ופרופיאט דורן לתרבות הזרה הסובבת אותם קטנה יותר; להלן נבדוק אם הושפעו ממנה כלל ועיקר.

חוקרים רבים הבחינו שחלוקת התנועות לשבעה מלכים הוחלפה, החל ב"ספר הזיכרון" לר' יוסף קמחי בחלוקה אחרת, לחמש תנועות ארוכות (גדולות) לעומת חמש קצרות (קטנות). מפתח לייחס חילוף זה להשפעת הדקדוק הלטיני, שהרי ר' יוסף קמחי היגר מספרד המוסלמית לעיר גרבוזה שבלנגדוק. במאמר זה נבדוק אם אכן החלוקה החדשה לחמש תנועות יסודה במגע עם הלטינית, תוך כדי עיון במקורות לטיניים שהיו עשויים להיות מוכרים למדקדקים היהודים הנזכרים. נשלים את התמונה בהשוואת הדיון על העיצורים במסורת הדקדוק הלטיני למקבילו במסורת הדקדוק העברי. ייתכן שנמצא ראייה מובהקת להשפעת הלטינית. בדיונו, הדיון במדקדקים הלטינים יתבסס ברובו על *Ars Major* – ספרו של דונטוס, המדקדק של

רומי¹ – שבו סיכום הישגיהם של כל המדקדקים הרומאים (ועל כן תרומתו לשימור מסורת הדקדוק של העת הקדומה בימי הביניים רבה), וכן נביא נתונים מ־*Institutiones grammaticae* של פריסקיאנוס, שבו נידונים בהרחבה אותם נושאים שדונטוס מסכם באופן סינתטי.

תיאור התנועות

חלוקת התנועות של ר' יוסף קמחי ור' דוד קמחי והיחס בינה לחלוקתם של דונטוס ושל פריסקיאנוס

תיאור התנועות המשתקף מכתבי רי"ק ורד"ק שונה למדי מזה של המדקדקים היהודים שקדמו להם. את החלוקה לשבעה מלכים של בעלי המסורה, מחליפים ר' יוסף קמחי ובעקבותיו דוד בנו במיון לחמש תנועות גדולות וחמש תנועות קטנות.² במיון הטברני התנועות מסווגות על פי איכותן; ב"ספר הזיכרון" של ר' יוסף קמחי וב"ספר המכלול" של ר' דוד קמחי נוספים קריטריונים של כמות לקריטריונים של האיכות.³ מדקדקים חדשנים אלו מבדילים בין שתי קבוצות של תנועות: גדולות וקטנות; לכל תנועה גדולה מקבילה תנועה קטנה, ולשתייהן אותו צליל. היחס שבין קבוצת הגדולות לקבוצת הקטנות משול אצלם ליחס שבין אם לבת.⁴ האם מיון זה הוא תוצאה ספונטנית של החשיבה הלשונית העברית (בעקבות התפתחות לשון הקודש בספרד) או שהוא משקף השפעות של לשונות זרות?⁵

1. זה אכן תוארו הרשמי של דונטוס: Grammaticus Urbis Romae, וכשם שדונטוס היה המדקדק של רומי, כך היה פריסקיאנוס המדקדק של רומי השנייה, היא קושטא. דונטוס ופריסקיאנוס חיו שניהם בסוף העת הקדומה: דונטוס באמצע המאה הרביעית, ופריסקיאנוס בסוף המאה החמישית ובתחילת המאה השישית. תאריכי לידתם ומותם אינם ידועים בדיוק.
2. שילוב קריטריון הכמות בקריטריון האיכות ומעמדם ההדדי זה כלפי זה מסוכם באופן ברור בטבלה שבמאמרו של ש' מורג על המדקדק הספרדי שלמה אלמולי: "Some Notes on Selomo Almoli's Contribution to the Linguistic Science of Hebrew", עמ' 183.
3. ספר המכלול, עמ' קלו-קלח.
4. על כך ראה א' בנדויד, "מניין החלוקה לתנועות גדולות וקטנות?", לשוננו כב (תשי"ח), עמ' 6 ואילך; ראה גם W. Chomsky, *David Kimhi's Hebrew Grammar*, Philadelphia 1933, p. 31, n.11.
5. על המעבר מהשיטה הטברנית לשיטה זו ראה מאמרו הנזכר לעיל של א' בנדויד; ראה גם א' בנדויד, "לענין כמות הסגול ומקומו בסולם התנועות", ימי הביניים, עמ' 144-145. מעניין לציין שא' בנדויד סירב לחלות חידוש זה בהשפעת הלטינית. להלן מקצת דבריו: "[ה'רי"ק] גילה למדקדקים סכימא פונולוגית מפליאה בפשטותה, המאפשרת לבעל מבטא ספרדי לעכל את שיטת הטברנים ואת סימניהם – למרות השוני העקרוני שבין העקרונים" (שם, עמ' 145). בנדויד מנמק, אם כן, את המעבר בשיקולים פונולוגיים פנימיים ואינו נדרש למדקדקים הלטינים כלל.

א' בנדויד פוסל לחלוטין במאמרו בעניין התנועות את האפשרות שהחלוקה לתנועות גדולות וקטנות היא בהשפעת אסכולה זרה; הוא אף מטיל ספק בעצם היות חלוקה זו חידושו של ר' יוסף קמחי. לאישוש עמדתו הוא מביא שלוש הוכחות: הראשונה – מן הניקוד הבבלי, השנייה – מטעמי המקרא הטברניים, והשלישית – העובדה, שיהודי ספרד דיברו ערבית, וזו, על פי א' בנדויד, השפיעה על העברית שבפיהם, ובמיוחד בכל הנוגע לכמותן של התנועות.

מעיון בניסוחו של רד"ק נמצא שהוא מדמה את היחס שבין התנועות הגדולות לקטנות ליחס שבין אמהות לבנות ("יש להן חמש בנות כנגדן").⁶ גם אצל מדקקים קודמים לו מצויה מליצה זאת, אך אצלם היחס הגנטי קיים בין תנועות שאורכן שווה: כאלה הם היחס בין הקמץ לפתח הנגזר ממנו, היחס בין החולם לקמץ הנגזר ממנו, וכיוצא בזה. על פי שיטה זו, שיטתו של רס"ג,⁷ כל תנועה יכולה להיות אם ובת, למעט החולם, שאינו נגזר משום תנועה אחרת, והחיריק, ששום תנועה אינה נגזרת ממנו. אצל רד"ק, לעומת זאת, הגזירה היא מהתנועה הגדולה לתנועה הקטנה. זאת אולי בהשפעת התפתחות השירה העברית בספרד: בהשראת המשקלים של השירה הערבית הקלסית הבנויים על הניגוד בין הברות ארוכות וקצרות, קבעו דונש בן לברט ושאר משוררי ספרד אחריו, שהתנועות הרגילות תשמשנה כתנועות ארוכות, ואילו השוואים והתנועות החטופות כתנועות קצרות. ייתכן שקביעת רד"ק שדווקא התנועה הגדולה היא הראשונית (האם) היא הד למערכת תנועות זו, אם כי מובן שהתנועות הקטנות על פי יוסף ודוד קמחי אינן תנועות חטופות דווקא. עיקרו של דבר, אפשר שהכנסת הבדלים כמותיים (או שיחזורם) לשפה העברית בספרד השפיעה על תפיסת התנועות של המדקקים הספרדים, שחלקם היו גם משוררים; ייתכן שהחלוקה של יוסף קמחי היא תוצאה עקיפה של חידושי המשוררים הספרדים בעניין כמות התנועות. מעמדן המשני של התנועות הקטנות לעומת התנועות הגדולות יכול לשמש ראיה לכך שבאופן מובלע מרומזת בחלוקה גם התופעה הפונטית של החיטוף.

הסבר זה מושתת אפוא על ההנחה שבהתפתחות של הלשון העברית במהלך הדורות ובמטא-לשון שלה יש די נתונים כדי להצדיק את החלוקה לחמש תנועות ארוכות ולחמש תנועות קצרות בלי להיזקק להשפעתם של המדקקים הלטינים. האם יש אצל דונטוס ואצל פריסקיאנוס יסוד כלשהו שהיה עשוי להשפיע על רי"ק נוסף לשלושת הגורמים הנזכרים (הניקוד הבבלי, טעמי המקרא הטברניים וההגייה הספרדית שהושפעה מהעברית של ספרד ובעיקר השירה העברית בספרד שהושפעה מהמשקלים הערביים)?

6. ספר המכלול, עמ' קלו.

7. ראה ד' בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", ימי הביניים, עמ' 148.

סדר הצגת ההגאים שבו התנועות הארוכות קודמות לתנועות הקצרות אינו מופיע בשום מקום במסורת הדקדוק הלטיני שהגיעה לידינו; להיפך, על פי המדקדקים הלטינים התנועות הארוכות הן למעשה מוארכות (productae) ולא ארוכות, וגם התנועות הקצרות הן למעשה תנועות מקוצרות (correptae). על פי תפיסתם קיימות אך ורק חמש תנועות; כל תנועה יכולה להיות לעתים ארוכה (או מוארכת), לעתים קצרה (או מקוצרת), ובלשונו של דונטוס: "התנועות הלטיניות כלן יכולות הן להיארך הן להיקצר".⁸ אותו רעיון מביע פריסקיאנוס בצורה מפורשת ומורכבת יותר:

אף התנועות אצל הלטינים כולן שתי פנים להן או גמישות הן, כלומר, הן יכולות בקלות להיארך או להיקצר: כך היה גם אצל היוונים הקדומים ביותר לפני המצאת ה־ן וה־ω. אחרי שאלה הומצאו, ה־e וה־o שפעם היו להן שתי פנים נשארן קצרות לתמיד, ואת מקומן כארוכות מילאו התנועות שהומצאו שהן ארוכות תמיד.⁹

פריסקיאנוס מציין במפורש שערכה הארוך או הקצר של התנועה אינו גורם להתפצלותה לשתי תנועות שונות, בניגוד לתנועות היווניות הבינוניות e ו־o, שמשלב מסוים בהתפתחות השפה היוונית יחדו לכל אחת מהן שתי אותיות, אחת לערכה הארוך של התנועה ואחת לערכה הקצר. פריסקיאנוס מתעלם מהעובדה שנוסף להבדל הכמותי שבין e וה־ן ובין o וה־ω יש גם הבדל איכותי ביניהן: הראשונות תנועות סגורות ואילו האחרונות פתוחות. כן אין הוא מזכיר את ההבדלים האיכותיים שחדרו לתוך המערכת הפונטית של הלטינית העממית. על כל פנים, דונטוס ופריסקיאנוס אינם רואים צורך לפצל את חמש התנועות של הלטינית הקלסית לשתי סדרות, אחת של תנועות ארוכות ואחת של קצרות. כמות התנועה – ארוכה או קצרה – היא בעיניהם תכונה משנית שאינה משנה את מהות ההגה. לדעתם, ביצוע ארוך של הגה מסוים וביצוע קצר שלו הם שתי פנים של אותו הגה (anceps).

נראה אפוא שבנוגע לסדר הצגת ההגאים רי"ק ורד"ק נאמנים למסורת הדקדוק העברי, אם כי הם משלבים בקריטריון איכות ההגה את קריטריון הכמות. מעיון מעמיק בכתיבהם של שני המדקדקים הלטינים שיצירותיהם היו מוכרות בימי הביניים מתברר שתפיסת כמות התנועה שלהם שונה מזו של הקמחיים עד כדי כך שאי אפשר לקשור את חידושו של רי"ק להשפעה לטינית.

8. "Latinae vocales omnes et produci et corripi possunt." (דונטוס 1:2, עמ' 367).

9. "Vocales etiam apud Latinos omnes sunt ancipites vel liquidae, hoc est quae facile modo produci modo corripi possunt: sicut etiam apud antiquissimos erant Graecorum ante inventionem η et ω, quibus inventis e et o quas ante ancipites erant remanserunt perpetuo breves, cum earum productarum loca possessa sunt a supradictis vocalibus semper longis." (פריסקיאנוס, 3 I).

אף שלפי המיון של הקמחיים לתנועה הנגזרת (הבת) צליל זהה לצליל התנועה שממנה נגזרה, אין הם זונחים לחלוטין את המינוח הקודם להם; רד"ק למשל מוסיף את השם המסורתי של ההגה: "הראשונה אָה ושמה קמץ גדול, השניה אֵי ושמה צירי" וכן הלאה,¹⁰ אבל שימוש שולי זה במינוח הקודם לא בא לסתור את מיונו החדשני של רי"ק אלא לקשר אותו למיון המסורתי.

במיון החדש לעשר תנועות ההבדלים בין התנועות הינם כמותיים, אף על פי שב"ספר המכלול" רד"ק מוסיף בתיאור כל תנועה קטנה שהיא "כתנועת [שם התנועה הגדולה] אלא שהיא שפלה ממנה".¹¹ הניסוח האמביוולנטי הזה משקף התלבטות של המדקדק: מחד גיסא הוא מוותר על ההבדלים האיכותיים ששימשו אצל קודמיו; מאידך גיסא הוא מוסיף שהתנועה הקטנה שפלה מהגדולה, ובכך יש מעין חזרה לקריטריון האיכותי. אמביוולנטיות דומה יש בהתנסחותו בראשית שער הניקוד, כאשר הוא מציג חלוקה לשתי קבוצות בנות חמש תנועות, אבל כאמור, בכל תנועה ותנועה הוא מזכיר את שמה המסורתי.

חלוקתו של פרופיאט דורן

כמה דורות אחרי שרד"ק כתב שכל תנועה קטנה היא "כתנועת [שם התנועה] אלא שהיא שפלה ממנה", הלך פרופיאט דורן בעקבותיו וציין שהקמץ והסגול "אינם נבדלים מהפתח והצירי בהבדל מוחש".¹² בכך צעד צעד נוסף בכיוון נטישת קנה-המידה של האיכות בתורת התנועות. בעיני האפודי הקמץ והסגול אינם אלא שינויים קלים של הפתח והצירי בהקשר תחבירי מסוים. כך מיישב דורן את הסתירה שבין חלוקת המסורה הקובעת שיש שבע תנועות לבין שיטתו של ר' יוסף קמחי המונה חמש תנועות כפול שתיים. אולם בחלוקתו של דורן אין חמש תנועות כפול שתיים אלא חמש תנועות בלבד; מדקדק זה מתעלם מהקריטריון הכמותי שמשמש בשיטת הקמחיים. שיטתו פשוטה משיטות החלוקה הקודמות: לעומת חלוקתם של הטברנים מוותר דורן על ההבדלים שבין הסגול לבין הצירי ובין הפתח לבין הקמץ, כפי שראינו לעיל, ולעומת חלוקתם של רי"ק ורד"ק הוא מוותר על השוני הכמותי. אמנם הוא רומז על אורך התנועה כשהוא דן בשווא¹³ באומרו שהגה זה דומה לסגול אך קצר ממנו, ובשל קוצרו הוא יוצא מכלל התנועות; אולם רמיזה זו היא ראייה נוספת לרצונו של דורן להגיע לסך כולל של חמש תנועות; ראוי לציין שהוא גם מונה חמישה "מוצאי הדיבור" במערכת כלי החיתוך, ונראה שהשתדלותו של דורן להגיע לסך של חמש תנועות נובעת מרצונו להתאים את מספר התנועות (חמש) למספר מוצאי הדיבור (חמישה).

10. ספר המכלול, עמ' קלו.

11. שם, שם.

12. מעשה אפור, עמ' 34.

13. מעשה אפור, עמ' 34.

ואולי יש סיבה אחרת לנטישת קנה-המידה הכמותי במיון של האפודי: בעוד שרי"ק ורד"ק ניסו למיין את התנועות בדרך שתגשר בין המיון הטברני לבין ההגייה הספרדית (רי"ק מצא בקנה-המידה הכמותי דרך נוחה ליישוב הסתירות שבין שתי השיטות), פרופיאט דורן לא חש עצמו מחוייב להתייחס לשיטה הטברנית. נקודת המוצא שלו היא המיון של קודמיו רי"ק ורד"ק. ולשיטה הטברנית אין מקום במינו.

טשטוש ההבדלים הפונטיים בשיטתו של דורן ניכר גם בעובדה שנמצא מקום בספרו¹⁴ שבו הוא מסמן תנועות על ידי צירופי אותיות וניקודן מבלי לתת לתנועות את שמותיהן המקובלים במסורת הדקדוק העברי. בעקבות המסורת של צירופי האותיות כפי שהיא משתקפת ב"ספר היצירה" (אולם ללא שום כוונה מיסטית), ובעקבות אבן ג'נאח שאהב לחשב צירופי אותיות, מכפיל דורן את מניין האותיות – 22 – במניין התנועות כפי שהוא קבע אותו – 5 – ומוסיף למכפלה – 110 – את המספר 35 שהוא 7 האותיות הכפולות מוכפלות ב-5 התנועות; בכך הוא מגיע ל-145 צירופים של אות ותנועה. לבסוף הוא גורע מסכום זה 20 צירופים שנראים לו מיותרים מפני שאינם נבדלים לדבריו מצירופים אחרים (הצירופים המורכבים מו"י ותנועה כנגד הצירופים המורכבים מבי"ת רפה ותנועה, הצירופים המורכבים מת"ו דגושה ותנועה כנגד הצירופים המורכבים מטי"ת ותנועה וכיוצא באלה). זהו מעין ניסיון ליצור מערכת פונטית המתבססת על הברה ולא על הגה יחיד. הוא אפילו משער ש"בעל הכתב" היה יכול "להניח"¹⁵ שיטת כתב המייעדת סימן נפרד לכל אחת מההברות המורכבות מאות ותנועה. מפתיע ביותר למצוא בחיבור דקדוק יהודי רמז לאמונות ולדעות רחוקות כל כך מהמסורת המקובלת בעניין מעמדן המקודש של אותיות האלפבית העברי.

במקום אחר בספרו, בפרק ה¹⁶, מוסיף דורן דברים חשובים על התנועות, אך הפעם מנקודת מבט אחרת. הוא מזכיר את תפקידו ההיסטורי של עזרא הסופר במסורת המקרא ומייחס לו לא רק את המצאת טעמי המקרא אלא גם את המצאת הניקוד. מכך מסיק דורן שלפני המצאת הניקוד שימשו שלוש אותיות (אל"ף, ו"ו

14. שם, עמ' 33.

15. נראה שהשימוש בפועל הניח בעניין המצאת הכתב משקף את הדעות הפילוסופיות היווניות על ההמצאות של האנשים הקדמונים. ואכן הכינוי הפילוסופי היווני לממציא המצאה מורכב מתחילית המסמנת את תוכן ההמצאה ומהסיומת *thetès*, כגון *nomothetès* להמצאת החוק. רעיון זה בדבר בעל הכתב חוזר באותו עמוד (34) בקשר למטרת המצאת הכתב. גם בכותרת של הפרק השני מופיע מושג ההנחה: "בעילה התכליתית המחייבת להנחת הלשון". דרך אגב, נראה שפרק ב של "מעשה אפוד" הושפע השפעה גדולה מהמיתוס של פרותגורס (ראה אפלטון, פרותגורס 322, שבו מתאר הסופיסט פרותגורס את המצב הקדמוני של האנושות לפני הקמת הגוף המדיני).

16. מעשה אפוד, עמ' 35.

ויו"ד) לסימון חמש התנועות (שהוא מספר התנועות לדעתו, כפי שראינו לעיל):
 "שלשה רשמים לחמש תנועות".

לפנינו פרק המציע שתי דרכים המשלימות זו את זו בניחוח מערכת התנועות העברית. בדרך האחת מוצגת שיטתו של דורן, המתאפיינת בווייתורים רבים בכל הנוגע להבדלים הכמותיים והאיכותיים ובדגש על תפקיד התנועה כמרכיב בהברה; הדרך האחרת היא דיון בחוסר ההתאמה שבין האותיות המסוגלות לשמש אמות קריאה באל"ף-כ"י"ת העברי לבין מגוון התנועות של הלשון העברית; דורן תפס את סימני הניקוד כהמצאה שימושית המאפשרת להתמודד עם בעיה זו.

אנו רואים שבשני הנושאים – קביעת מניין ההברות על בסיס חמש תנועות כפול עשרים ותשע אותיות ושימושן של האותיות אל"ף, וי"ו ויו"ד – דורן מתעלם מההישגים התאורטיים של קודמיו, למעט אולי מן החלוקה לחמש תנועות. דרך אגב, אין זה מן ההכרח שחלוקה זו היא ירושת רי"ק או רד"ק; באותה מידה אפשר שחלוקה זו משקפת את אופן ההגייה של יהודי ספרד, או אפילו את ההגייה של הלשון הספרדית או של הלשון הקטלנית¹⁷ שאינן מכירות הבדלים כמותיים ומכילות את חמש התנועות u, o, i, e, a. כמו כן, ייתכן שפרופיאט דורן מושפע מהלטינית, אולם לאו דווקא מן התיאור הפונטי של דונטוס או של פריסקיאנוס (ראינו לעיל שקשה לקשור את מיונם לדברי המדקדקים היהודים על התנועות בעברית), אלא מן השימוש המעשי של הלטינית בעולמם של המשכילים של אותה תקופה.

חלוקתו של אברהם די בלמש

בשער השלישי של "מקנה אברם" דן אברהם די בלמש בחלוקת התנועות של קודמיו ומציע את שיטתו. חלוקתו נבדלת הבדל ניכר הן מהחלוקה של המסורה הטברנית לשבעה מלכים ולחמישה עבדים, הן מהחלוקה של ר' יוסף ור' דוד קמחי לחמש תנועות גדולות ולחמש תנועות קטנות, הן מהחלוקה של דורן, הנמצאת גם אצל המדקדקים הלטיניים, לחמש תנועות בלבד. במקום להבדיל בין מלכים לעבדים, או בין תנועות גדולות לקטנות, קנה-המידה שלו הוא אופיה הפשוט של התנועה או אופיה המורכב. הוא רואה בפתח, בחולם ובחיריק את שלוש התנועות הפשוטות והיסודיות. את שאר התנועות הוא מכנה מורכבות; אלה בעיניו תולדות התנועות הפשוטות או תולדות תולדותיהן. גם הוא מדמה את היחס שבין התנועות ליחס גנטי.

שלא כמו האפו"די, אברהם די בלמש משתמש במפורש בכינויים המסורתיים של התנועות. אף על פי שתורת התנועות שלו חדשנית למדי, אין היא מנותקת מירושת קודמיו. ניתן אולי לקשור עובדה זאת לזמנו ולסביבתו: באיטליה של ראשית המאה

17. ראה ע' דודי, "תרומתם של מחזורי קטלוגיה להכרת המציאות הלשונית בקטלוגיה בתקופה הנוצרית", מחקרים בלשון ה-10 (ספר היובל לישראל ייבין), ירושלים תשנ"ב, עמ' 451-454.

השש עשרה כבר הודפסו כמה מהחיבורים של המדקדקים העבריים, ואלה מן הסתם היו לנגד עיניו.

בריונו, אברהם די בלמש מגלה עניין מסוים בדעות קודמיו, אם כי הוא ביקורתי כלפיהן. לעניינינו – עקבות ההשפעה של המדקדקים הלטינים על המדקדקים היהודים – חשוב לברר מניין נטל אברהם די בלמש חלוקה שונה כל כך מאלה של קודמיו. קשה לתלות אותה בדקדוק הלטיני כי עד כמה שידוע לנו, אין חלוקה מעין זאת במסורת הדקדוק הלטיני. הייתכן אפוא שהחלוקה לשלוש תנועות פשוטות ולתולדותיהן ותולדות תולדותיהן היא מקורית לחלוטין?

הסבר אחד לחלוקה הוא שאברהם די בלמש התבסס על קני-מידה פונטיים: הפתח מייצג את התנועה הפתוחה ביותר, החולם את הבינונית והחיריק את הסגורה ביותר. כל השערים ב"מקנה אברם" המיוחדים לאותיות ולניקוד משקפים עניין רב בשאלות הקשורות למערכת כלי החיתוך, והוא אף מייחס את שמן של התנועות לתופעות פונטיות: הפתח נקרא "פתח" כי "יפתח האדם את פיו", החיריק נקרא "חיריק" מלשון "ויחרקו שן" וכיוצא בזה.¹⁸ ייתכן אפוא שההתמקדות בשאלות פונטיות גרמה לכך שאברהם די בלמש בחר בשלושה מייצגים חשובים של שלוש התנועות: התנועה a שהיא התנועה הבסיסית, התנועה i שהיא התנועה הסגורה ביותר בסדרת התנועות הקדמיות, והתנועה o המייצגת דרגה בינונית של פתיחה ונמצאת בסדרת התנועות האחוריות, ועל כן מנוגדת יחסית לתנועה i. בסכימה, שלוש התנועות יוצרות את התמונה הזאת:

i

o

a

הסבר אחר הוא שמיון זה מבוסס על הסדר האלפביתי של האותיות העשויות לשמש כאמות קריאה: הפתח מייצג את האל"ף, החולם את הוי"ו והחיריק את הויו"ד. אשר לתנועות האחרות, אפשר להניח שאברהם די בלמש רואה בהן גלגולים ("תולדות") של החיריק והחולם; בעיניו הצירי נגזר מהחיריק (הדבר נכון על פי הבלשנות הדיאכרונית של ימינו, אך ספק אם הגורם הדיאכרוני עלה על דעתו של המדקדק), והשורוק נגזר מהחולם.

חלוקתו של די בלמש היא ניסיון לפשט במידת האפשר את החלוקות הקודמות, הן את זאת של המסורה ושל רס"ג הן את זאת של המדקדקים הפרובנסלים.¹⁹

18. מקנה אברם, ראשית השער השלישי.

19. מלבד רד"ק מזכיר אברהם די בלמש את שמו של מדקדק פרובנסלי אחר, ר' שלמה ירחי (Salomon de Lunel).

החלוקה מזכירה במידה מסוימת את דיונו של פרופיאט דורן ב"מעשה אפוד" על אודות חשיבות הניקוד,²⁰ אך אצל דורן האותיות אל"ף, וי"ו ויו"ד אינן תנועות אלא תשתית אפשרית לכמה תנועות, והוא מדגיש את רבגוניותן, שהרי כוונתו של דורן היא לשבח את עזרא הסופר אשר לו הוא מייחס את המצאת הניקוד.

חלוקה מופשטת זו דומה מאוד לחלוקה המקובלת אצל המדקדים הערבים. היא נבדלת מן החלוקה הערבית בכך שההגה o תופס את מקומו של ההגה u בערבית; לעומת זאת אין בחלוקתו של די בלמש חלוקה משנית בין תנועות ארוכות לבין תנועות קצרות הקיימת בערבית. האם אפשר להניח שאברהם די בלמש שאב את חלוקתו ישירות או בעקיפין ממקור ערבי או ממקור שהושפע ממסורת הדקדוק הערבי? המדקדים העברים שחיו בארצות האיסלאם אמנם הושפעו מהמדקדים הערבים, אך לא ויתרו על החלוקה הטברנית לשבע תנועות. איך נסביר אפוא שאחרי תקופה ארוכה כל-כך השתמש די בלמש בחלוקה שלא עלתה אפילו על דעתם של המדקדים העברים דוברי הערבית בתארים את הלשון הערבית?

נראה שחלוקתו הימנימליסטית של אברהם די בלמש היא תוצאה של חשיבתו הפילוסופית. במקומות רבים ב"מקנה אברם" ניכרת נטייתו להשתמש במושגים פילוסופיים מובהקים כשהוא מציג את התאוריות הדקדוקיות שלו. אחד מהרעיונות הפילוסופיים האלה הוא הניגוד בין פשוט למורכב שמקורו במחשבה האריסטוטלית.²¹ כך למשל בתחילת השער השביעי המיוחד לתחביר, או כלשון די בלמש עצמו להרכבה: "אחר שהתבארו פשוטי הלשון שהם האותיות והנקודות והשמות והפעלים ומלות הטעם, יתחייב לשלמות המלאכה לפרש המאמר המורכב". ניגוד זה בין פשוט לבין מורכב מופיע כבר בשער השלישי שאנו דנים בו. ואלה דברי אברהם די בלמש: "ולכן מקצת הקדמונים שמו השלוש הנקודות האלו עיקר כאילו הן הפשוטות והנקודות הנשארות שמו מורכבות מהן".

ובכן, ניתן להבין למה מתכוון די בלמש כאשר הוא מבדיל בין תנועות פשוטות לבין תנועות מורכבות על יסוד העקרונות הפילוסופיים שלו. אך מהו העיקרון שלפיו בחר דווקא בשלוש התנועות פתח, חולם וחיריק כתנועות פשוטות ואת כל השאר כמורכבות? ראינו את עניינו בתיאור פונטי אך קשה להצדיק את חלוקתו בעקרונות פונטיים בלבד. גם הייחוס לחלוקה הערבית אינו משביע רצון כל-כך, היות ופער זמן ארוך מדיי מבדיל בין המדקדים הערבים לבין אברהם די בלמש. באשר להסבר המבוסס על סדרן האלפביתי של אמות הקריאה, הסבר זה מבהיר מדוע הפתח מוזכר בראש והחיריק בסוף, אך לא יותר מכך; אין הוא מסביר מדוע נבחרו דווקא שלוש תנועות אלה כתנועות פשוטות.

20. מעשה אפוד, עמ' 35; ראה גם לעיל במאמר זה.

21. עיין אריסטו, מטפיזיקה ד' 3 ו' 17.

כדי למצוא את המכנה המשותף בין שלוש תנועות אלה, ראוי להתייחס אליהן כסימנים ולא רק כתנועות. די בלמש עצמו מבדיל בין הפונמה לבין הגרפמה כאשר הוא כותב בתחילת השער השלישי: "וכמו שהתנועות שלוש כן הנקודות המורות עליהן ראשונה שלוש". המעבר הזה מתנועה לסימן מאפשר לנו לחפש בעצם צורתם של סימנים אלה את סיבת מיקומם בקבוצת התנועות הפשוטות. ואכן, מן הבחינה הגרפית הפתח פשוט יותר מהקמץ, החולם פשוט יותר מהשורוק הנשען על אם הקריאה וי"ו ומהקיבוץ המורכב משלוש נקודות, והחיריק פשוט מאוד – צורתו נקודה אחת בלבד בעוד שהצירי מורכב משתי נקודות (שני חיריקים) והסגול משלוש נקודות. ובכן, נראה כי די בלמש בחר בתנועות שצורתן היא הפשוטה ביותר מבחינה גרפית: הפתח שאינו אלא קו אופקי, והחולם והחיריק שהינם נקודה אחת בלבד, האחד מעל האות והאחר מתחתיה.

חלוקתו של די בלמש מבוססת אפוא על הניגוד היסודי "פשוט" כנגד "מורכב". הניגוד הזה מושרש היטב במסורת הפילוסופית המערבית ובמיוחד באסכולה הסטואית.²² ניתן לומר שאברהם די בלמש אמנם הושפע מן החשיבה המערבית, אבל יותר מבחינה עיונית-פילוסופית מאשר מבחינה מעשית-שימושית. חידושו הוא בכך שהחיל מושג פילוסופי על הניתוח של מערכת התנועות של הלשון העברית. בחידושו זה נבדל די בלמש הבדל ניכר מהקמחיים: בעוד שאצל רי"ק ורד"ק החלוקה לחמש תנועות דומה לחלוקה המקובלת במסורת הדקדוק הלטיני (אך אין זאת אומרת שהיא שאולה ממנה), בחלוקתו של אברהם די בלמש יש סטייה מסוימת ממסורת זו לדרך חשיבה פילוסופית יותר. קשה לומר שרי"ק ורד"ק הושפעו מהחלוקה הלטינית, אך למזער ניתן לומר שהחלוקות אינן שונות מאוד זו מזו. אצל פרופיאט דורן ניתן אמנם להבחין בהשפעה של האסכולות הפילוסופיות שפרחו אצל המוסלמים, אצל היהודים ואצל הנוצרים, אך האפוּדי שומר על החלוקה של רד"ק, אף אם הוא מתעלה מהמישור הטכני של תיאור הלשון ומוותר על ההבדלים הכמותיים בין התנועות הגדולות לתנועות הקטנות. אצל די בלמש, אנו מבחינים בשוני מוחלט מן הדרך של קודמיו, בין אם הם מדקדים יהודים ובין אם הם מדקדים לטינים נורמטיבים. זיקתו של די בלמש לחשיבה הלשונית של סביבתו הנוצרית, אם היא קיימת כלל, היא למגמה הספקולטיבית של הדקדוק ולא-דווקא זיקה למדקדים המסורתיים יותר, המדקדים שמטרתם תיאור הלשון והצגת כלליה ודקדוקיה.

ניתן לומר אפוא שמרד"ק ועד די בלמש, עבר ניתוח התנועות העבריות תהליך הדרגתי של הפשטה מדקדוק שימושי לספקולציה פילוסופית. למעשה, החלוקה

22. H. Steinthal, *Geschichte der Sprachwissenschaft bei den Griechen und Römern*, ראה I, Berlin 1890, pp. 290–298

המשולשת של אברהם די בלמש מתעלמת כמעט לחלוטין מהניתוח הפונטי, אף על פי שבמקומות אחרים בספרו מודגש תיאור מערכת כלי החיתוך (בקשר לעיצורים, כפי שנראה להלן). קנה-המידה הפונטי קיים רק למראית עין; קנה-המידה האמתי לחלוקת התנועות לשלוש פשוטות ולשש מורכבות מבוסס על צורתן החיצונית של הניקוד. בכך יש התקרמות מהבחינה הפילוסופית הבאה על חשבון הדייקנות הבלשנית.

עקבות ההשפעה של מסורת הדקדוק הלטיני על דרכי מיון התנועות של רי"ק ורד"ק, של פרופיאט דורן ושל אברהם די בלמש

ראינו לעיל שקשה לייחס את חידושו של רי"ק במיון לעשר תנועות להשפעת הדקדוק הלטיני. ייתכן שמיון זה הוא ניסיון ליישב את התאוריה הטברנית עם המעשה של ההגייה הספרדית במאה השתים עשרה; ספק אם מדובר בהשפעה עיונית יותר הנובעת ממגע עם החשיבה הלשונית הלטינית.

כשאנו משווים את רשימת התנועות של דונטוס ושל פריסקיאנוס לאלה של רד"ק ושל דורן, אנו מגלים שרשימות אלה מורכבות מאותם ההגאים, אך סדרם שונה. אצל דונטוס ופריסקיאנוס, גדולי המדקדקים הלטינים של סוף הזמן הקדום שמפעלם הבלשני פירנס את כל המדקדקים הנוצרים של ימי הביניים, התנועות מסודרות על פי סדר האלפבית הלטיני: a, e, i, o, u . אצל הקמחיים ואצל דורן a תופסת את המקום הראשון, דבר נדוש למדי הן בחכמת הלשון העברית הן בחכמת הלשון הערבית; כבר המדקדקים הערבים והעבריים הראשונים נתנו הסבר פונטי ופיזיולוגי למקום ההגה a בראש רשימת התנועות.²³ אשר לשאר התנועות, לכל מדקדק סדר משלו וקשה למצוא את סיבתו. אצל רד"ק הסדר הוא a, e, o, u, i , שהוא אחד מהסדרים שמציע רס"ג.²⁴ אולי שורשו של סדר זה בסדר האלפבית העברי: בראש ההגאים שהאל"ף יכולה לסמנם – a, e , אחריהם אלה הנשענים על הוי"ו – u, o , ובסוף ה"י שהיו"ד יכולה לבטאה. קשה להחליט אם רד"ק ירש באופן פסיבי את הסדר של רס"ג או שבחר בסדר זה משום שהתאים לחלוקה על פי סדר האלפבית שעל פיו מסודרות התנועות במסורת הדקדוק הלטיני.

נראה כי על פי אותו עיקרון אלפביתי נקט דורן בסדר a, o, u, e, i . רשימה זאת דומה מאוד לזו של רד"ק; ההבדל ביניהן הוא שברשימה זו הציירי הוסג למקום שלפני האחרון, קודם לחיריק, בעוד שאצל רד"ק ההגה e בא לאחר ההגה a , אשר

23. על נושא זה ראה א' אלדר, "עיון מחודש בשאלת חלוקת התנועות לדרך רום דרך מטה ודרך ניצב", ימי הביניים, עמ' 129–141.

24. ראה ד' בן-חיים, "תורת התנועות לרב סעדיה גאון", ימי הביניים, עמ' 146–153 ובמיוחד עמ' 148–149.

האל"ף יכול לסמנו, ואילו דורן העדיף לשייך אותו לקטיגוריה של ההגאים הנשענים על היו"ד. בכל אופן, העיקרון האלפביתי חבוי בשני סדרים אלה. ייתכן שהשפעת המדקדים הלטינים הייתה גורם נוסף לשמירת סדר זה, המופיע כבר בכתבי המדקדק העברי הראשון. סברה זאת רלוונטית יותר אצל דורן, שהרשה לעצמו להעביר את ההגה e מהמקום השני למקום שלפני האחרון ברשימה, ובכך העיד על מודעותו במידה מסוימת לתשתית האלפביתית של סדר זה, וזאת אולי משום שבימיו השתרשה השפעת הדקדוק הלטיני שבו סדר התנועות הוא כסדר האל"ף-בי"ת. לעומת זאת, קשה יותר להוכיח שהקמחיים הושפעו מסדר האלפבית, כיוון שאפשר להשתמש בהסבר חסכוני יותר: זיקה לחלוקות קדומות, כגון אחת מאלה שהציע רס"ג.

מכל מקום, העיקרון האלפביתי בסדר הצגת ההגאים הוא הוכחה קלושה מכדי שנקבע לפיה שמסורת הדקדוק הלטיני השפיעה על המדקדים היהודים. ראינו לעיל, שבעניין התנועות ההשפעה המערבית היחידה נוגעת יותר לתחום הפילוסופי מאשר לתחום הדקדוקי הטהור: השימוש במושגים המנוגדים פשוט ומורכב בחיבוריהם של פרופיאט דורן ושל אברהם די בלמש.²⁵

דרך אגב, התכונות פשוט ומורכב מסבירות במידה מסוימת את המבנה של "מעשה אפור" לפרופיאט דורן ושל "מקנה אברם" לאברהם די בלמש. "ספר הזיכרון" ו"ספר המכלול" בנויים כמו החיבורים הדקדוקיים של המסורת הערבית, על פי חלקי הדיבר: השער הראשון מוקדש לפועל, השער השני לשם והשער השלישי למילים. לעומת זאת, אצל דורן ודי בלמש הסדר דומה במובהק לסדר בחיבורי הדקדוק הלטיניים, והוא מבוסס על מעבר הדרגתי מן הפשוט למורכב; שוב מתועד הניגוד בין שתי התכונות היסודיות פשוט לעומת מורכב. הפרקים הראשונים של "מעשה אפור" והשערים הראשונים של "מקנה אברם" דנים באותיות ובניקוד, אחר כך מוצג בשני החיבורים הדיון על השם ורק אחריו הדיון על הפועל. סדר זה שונה לחלוטין מסדרם של "ספר הזיכרון" ושל "ספר המכלול", שבהם הדיון על היסודות הפשוטים של הלשון, דהיינו האותיות והניקוד, נמצא בשער השני המוקדש לשם. חידושם של שני המדקדים הנוטים לפילוסופיה – פרופיאט דורן ודי בלמש – הוא בכך שהם בנו את חיבוריהם על פי סדר הגיוני פילוסופי ולא על פי הסדר המסורתי בדקדוק העברי. סדר זה הוא בדיוק הסדר לפיו בנויים חיבורי הדקדוק היווניים והלטיניים: קודם הדיון באות, אחר כך בהברה ורק אחריהם בא הדיון על חלקי הדיבר השונים.

לסיכום, ההשפעה של מיון התנועות הלטיניות על תורות התנועות של המדקדים היהודים במערב אינה מוכחת הוכחה של ממש. ראינו לעיל שהחלוקה לחמש

25. נביא לדוגמה את דברי פרופיאט דורן בתחילת הפרק החמישי (עמ' 33): "לפי שהכנת הפשוט קודמת בטבע להכנת המורכב".

תנועות אמנם דומה לחלוקה הלטינית, אולם אין ראייה חותכת שנבעה ממנה, כי יש לפחות שלוש דרכים אחרות – חסכוניות יותר – שניתן להסביר על פיהן כיצד התגבשה חלוקה זו. ההשפעות ניכרות בנקודות שוליות בלבד, כמו למשל בסדר הצגתן של התנועות או בעצם מקום הדיון הפונטי בחיבור כולו. אשר לתוכן עצמו, ניתן לומר שמבחינה דקדוקית טהורה אין הוכחה להשפעה מובהקת של מסורת הדקדוק הלטיני על מיון התנועות של המדקדקים האמורים, רק מושג הניגוד בין פשוט ומורכב המעצב את חשיבתם הלשונית של פרופיאט דורן ואברהם די בלמש מקורו כנראה בחשיבה הפילוסופית היוונית; מושג זה נובע מהפילוסופיה או מהספקולציה על מהות הלשון ולא מהדיון הטכני בלשון עצמה. נראה עתה אם מסקנה שלילית זאת מתאימה גם לדיון בעיצורים.

תיאור העיצורים

חלוקת העיצורים אצל דונטוס ואצל פריסקיאנוס

ראינו לעיל שלחלוקת התנועות המקובלת במסורת הדקדוק הלטיני (כפי שנשמרה במשך כל ימי הביניים על בסיס חיבוריהם של דונטוס ושל פריסקיאנוס) אין השפעה גדולה על המדקדקים היהודים. חידושו של ר' יוסף קמחי אינו נובע דווקא מהשפעת הלטינית; באותה מידה ייתכן שהוא מבוסס על המשקלים הכמותיים של השירה העברית בספרד או על הגורמים שא' בנדויד דן בהם במאמר הנזכר לעיל. נראה שאם הלטינית משפיעה בכלל, הרי זה רק על הסדר האלפביתי שלפיו מוצגות התנועות אצל רי"ק, אצל רד"ק ואצל פרופיאט דורן, ועל מבנה "מעשה אפוד" ו"מקנה אברם" – מהפשוט למורכב.

נבדוק עתה אם למסורת הדקדוק הלטיני יש השפעה כלשהי על דיונם של המדקדקים האמורים בחלוקת העיצורים ובתיאורם.

בחיבורו של דונטוס המכונה *Ars Major (Prima editio)*²⁶, שפרנס את החשיבה הבלשנית של המערב במשך דורות רבים, העיצורים מחולקים לשני סוגים: חצאי תנועות (semivocales) ואילמים (mutae). לסדרה הראשונה שייכות האותיות שאפשר לבטאן כשלעצמן, בלי תוספת תנועה, ואלה הן: x, s, r, n, m, l, f. לסדרה השנייה שייכים ההגאים הסותמים: b, c, d, g, h, k, p, q, t.

מקורו של סיווג זה אצל אפלטון ואריסטו. שני פילוסופים אלה שימרו בחיבוריהם מסורת דקדוק שקדמה להם, ולפיה קיימים חצאי תנועות (hêmifôna) מחד גיסא ואותיות אילמות (afôna) מאידך גיסא. המונחים של המדקדקים הלטיניים הם תרגומים מדויקים של המונחים היווניים; כמו ברוב התחומים הרומאים חיקו את מוריהם היוונים. המדקדקים הלטיניים ניסו להחיל במידת האפשר את החלוקה

26. דונטוס I 1:2 ("De littera"), עמ' 368.

השונים³⁴ מעידים על הכרה פונולוגית חדה במהות הסותמת או החוככת של העיצור. ברור שדורן אינו הממציא של ניתוח אותיות בג"ד כפ"ת ושל שתי איכויות הרי"ש, אך בכל זאת מעניין שהוא טורח להזכיר פרטים אלה בעניין העיצורים, בעוד שבעניין התנועות הוא מדייק הרבה פחות: הוא מסתפק ברשימה קצרה של חמש תנועות במקום עשר התנועות של הקמחיים או שבע התנועות של המיון הטברני. הדיוק בעניין העיצורים ניכר גם בפרק השישי המיוחד לתיאור מפורט של מערכת כלי החיתוך.

דורן מוציא אפוא מכלל הצירופים את הוי"ו כיוון שהיא נשמעת כמו בי"ת רפה, את הכ"ף הדגושה כיוון שהיא נשמעת כמו הקו"ף, את התי"ו הדגושה כיוון שהיא זהה לטי"ת ואף את הסמ"ך כיוון שלפי דורן היא אינה נבדלת מהצד"י. נטייה זאת לטשטש את ההבדלים הפונולוגיים שהמדקדקים הקודמים הקפידו לשמרם כבר נתנה את אותותיה בעניין הקמץ והסגול, שראינו לעיל כי דורן טוען שהם זהים לפתח ולצירי. ניתן לומר אפוא שטשטושים אלה במינון של דורן משקפים היטב את ההגייה הספרדית או הקטלנית³⁵ של אותה התקופה. גישתו בהחלט אינה שמרנית: הוא אינו סומך על הקטגוריות שהורישו לו קודמיו, ומעדיף לדון בלשון העברית כמות שהיא בימיו, ולא כמות שהיא אמורה להיות על פי הקריטריונים של צחות הלשון.

ההתעלמות המסוימת מהמינוח המקובל בדקדוק העברי מזכירה את הדקדוק הלטיני, שהרי המדקדקים הלטינים חסרים מינוח ספציפי לכינוי האותיות. היוונים ירשו מהפניקים שמות לכל אות ואות, אך הרומאים לא כינו בשם את האותיות, שירשו מהיוונים דרך האטרוסקים. לעומת היוונים שהשתמשו בשם אלפא כדי לכנות את ההגה a או בשם מו כדי לכנות את ההגה m, נהגו הרומאים לקרוא להגה a בשם אָה או להגה m בשם אַם, כפי שמתועד במילה elementa (יסודות) המורכבת משלוש האותיות l, m, n כהגייתן המסורתית el, em, en להן מוספת סיומת הריבוי הסתמי ta. ניתן אפוא לומר, שלפחות בפרק החמישי של "מעשה אפוד" נהג דורן כמו המדקדקים הלטינים כאשר הוא אינו משתמש בשמות האותיות אלא מכנה אותן על פי ערכן הפונולוגי. אולי נובע דבר זה מהעובדה שהוא דן בשפה העברית מנקודת מבט אוניברסלית, כאם כל הלשונות או הלשון par excellence; ראוי לציין שהוא מרבה להזכיר את הלשון מבלי להוסיף את התארים העברי[ת] או הקודש. התייחסות זו לעברית הייתה רווחת בחוגים הפילוסופיים והמיסטיים של ספרד במשך כל ימי הביניים, למן יהודה הלוי ועד ר' אברהם אבולעפיה ואחריו.

34. בתחילה קובע דורן את מניין העיצורים ל-22; בשלב שני הוא מציג את המספר 29 כשהוא מביא בחשבון את העיצורים הכפולים; לבסוף הוא מגיע ל-25 כשהוא מפחית מה-29 את העיצורים שנשמעים כמו עיצורים אחרים.

35. ראה ע' דודי, תרומתם של מחזורי קטלוגיה, עמ' 444-445.

בפרק השישי דורן חוזר על הגדרת ההברות, שהוא מכנה קולות, ומציין כי הניקוד המסמן את התנועה אינו משנה את מהות העיצור. בפרק זה שוב ניכרת נטייתו לרדן בהברה כיחידה הפשוטה ביותר של הלשון. אמנם הוא מוסיף שבעל הכתב לא ראה צורך להמציא סימן בעבור כל אחת מיחידות אלה והעדיף לעסוק בגרעין הקשה של ההברה (ובלשונו של דורן "החלק שלא התחלף"), אולם ברור שלפי תפיסתו מאה עשרים וחמש ההברות הן קטיגוריה טבעית ומוחשית, בעוד שכ"ב האותיות אינן אלא יסודות מופשטים. יש אפוא פער בין הקול לבין האות: הקול, שהוא עניין טבעי, לא יכול להיות מורכב מאות אחת – קרי עיצור אחד – בלבד, כי אז לא יהיה קול אלא סתם סימן. בתפיסה זו ניתן לזהות הדים לתפיסה הפילוסופית המכונה נומינליזם, ועל פיה המושגים אינם קיימים במציאות המעשית אלא בתודעת החוקרים והפילוסופים בלבד. כ"ב האותיות אינן אלא מושג מופשט, בעוד שקכ"ה הקולות הם הם הישויות הקיימות בטבע. נראה שדורן נוקט כאן את עמדת הרמב"ם שהלשון היא דבר הסכמי. הדבר הטבעי הוא שפע ההברות האפשריות; ההסכמיות, לעומת זאת, מתחילה ברגע שממציאים סימנים כדי לסמל את הקולות הטבעיים שהם כשלעצמם אינם שפה אלא חומר גלם ללשונות הספציפיות.

בניסיונו להתחקות אחר ההשפעה של הדקדוק הלטיני על הדקדוק העברי בימי הביניים חידוש זה מעניין. ודאי שקשה למצוא ב"מעשה אפור" השפעה ספציפית של מיון התנועות והעיצורים הלטיניים על מיון התנועות והעיצורים העבריים, שהרי אחרי הכל מדובר בלשונות שונות לחלוטין, ובוודאי שונות יותר משהלטינית שונה מהיוונית. עם זאת ייתכן שמושג הקול כהברה המורכבת מעיצור ותנועה משקף תפיסות של הדקדוק המערבי ושל מינוחו. כבר הזכרנו שעל פי הדקדוק היווני³⁶ וגלגולו הלטיני ההגאים מתחלקים לשלוש קבוצות:

1. קולות, במשמעה הראשוני של המילה קול בעברית – vocalis בלטינית, fône ביוונית;
2. חצאי תנועות – semivocales בלטינית, hêmifôna ביוונית;
3. עיצורים סותמים – mutae (אילמים) בלטינית, afôna (בלתי קוליים) ביוונית. המינוח היווני שקוף יותר, מפני ששני הקטבים של הניגוד קולי ובלתי קולי (לא במשמעות של הפונולוגיה המודרנית אלא במובן של קול מוחשי לעומת עיצור שאינו יכול להישמע ללא תוספת תנועה) מכילים אותו מרכיב מילוני fône (קול). בתרגום הלטיני mutae (litterae) נשמטת הסימטריה שב־fôna לעומת afôna ושלב hêmifôna. דרך אגב, בתרגום הערבי של "פואטיקה" לאריסטו

36. ראה למשל אריסטו, פואטיקה, 145b.

ובפילוסופיה הערבית האריסטוטלית, הסימטריה נשמרת: ההפך מ"מצות" שהוא תרגום fônèeis (בעל קול) הוא "לא מצוית" או "גיר מצות" (להוציא את אבן סינא, אצלו "לא מצוית" מוחלף ב"צמית").³⁷

כשאנו מעיינים אפוא במיון קדום זה שנמצא כבר אצל אריסטו, אנו למדים שהמילה היוונית fônè מסמנת שני דברים שונים: הגה או קול בכלל ותנועה בפרט. הדרי־משמעות של המונח הדקדוקי שבמילה אחת מסמן הן קטיגוריה כללית הן סוג מסוים בתוך הקטיגוריה הזאת קיימת גם במסורת הדקדוק הערבי: המונח "חרף" משמעו אות ועיצור גם יחד (וגם מילית).

בהשוואת הגישה הכרוכה במינוח היווני לגישתו של דורן, נמצא לפחות קו אחד משותף: כשם שעיצור ללא תוספת תנועה אינו fônè ולכן מכונה afôna (בלתי קולי), כך דורן אינו מגדיר את הקול כאות (קרי עיצור) לעצמה אלא כשילוב של אות ותנועה. ההבדל בין שתי הגישות הוא שלפי גישתו של דורן תנועה בלבד אינה קול, בעוד שבדקדוק היווני והלטיני תנועה בלבד היא קול שהוא התנועה עצמה. למרות הבדל זה, אפשר להבחין במכנה המשותף לשתי גישות אלה: שתיהן משתמשות בקריטריון היכולת להישמע ולא רק להיקרא או להיכתב.

אנו רואים אפוא שהגדרת ההברה הבאה לידי ביטוי ב"מעשה אפור" מבוססת על עיקרון המשמש תשתית למיון ההגאים אצל המדקדקים היוונים והלטינים, אך אצל דורן הגדרה זאת היא סטייה פילוסופית מהסוגיות המוקדשות למיון הפונטי עצמו ואינה משמשת לצורך המיון. כבר ציינו שהמיון, שנמצא בפרק השישי, נזקק למסורת הדקדוק העברי בלבד ואין בו כל השפעה לטינית שהיא. שוב ניכרת הנטייה להתפצלות מסוימת בין המרכיב הטכני של הדקדוק השאול מהמדקדקים העבריים הקלסיים לבין העיון הספקולטיבי אודות הלשון בכלל המושפע מרעיונות פילוסופיים ובפרט מהפילוסופיה של הלשון הכלולה באסכולה האריסטוטלית.³⁸

חלוקת העיצורים אצל אברהם די בלמש

ציינו לעיל שגישת די בלמש אל התנועות שונה מגישת רד"ק ומגישת דורן, כי היא מתמקדת בממד הגרפי של הניקוד מלבד בערכו הפונטי. אותה נטייה באה לידי ביטוי גם בנוגע לעיצורים, דהיינו לאותיות כעיצורים. השער השני של "מקנה אברם" מוקדש לתיאור מפורט של הצורה הגרפית של כל אחת מאותיות האל"ף-ב"ת

37. ראה ש' מורג, "Some Notes on musawwītāt in Medieval Hebrew and Arabic Literature", ימי הביניים, עמ' 90.

38. ראוי לציין שפרופיאט דורן קורא לאריסטו בשמו הלטיני "אריסטוטליס" ולא בשמו העברי. ב"מעשה אפור", ההשפעה האריסטוטלית ניכרת מאוד ובעיקר בשימוש במושג עילה (ראה את כותרות הפרקים ב ר"ג: "בעלה התכליתית המחייבת להנחת הלשון", "בעלה הפועלת בלשון").

העברי. בעוד שאצל פרופיאט דורן אותיות כפולות הן אותיות הומופוניות, משתמש די בלמש במושג אות כפולה במשמעות אחרת: אצלו האותיות הכפולות הן האותיות הסופיות ם, ן, ף, ץ. לא מדובר אפוא בהבחנה פונולוגית אלא בחילופים גרפיים בלבד.

הנטייה להעניק חשיבות רבה לממד הגרפי הולכת וגוברת בהמשך השער השני, כאשר די בלמש מתאר את דרכי הכתיבה בפרטי פרטים: הוא מזהיר את קוראיו שלא יתבלבלו בין אותיות שצורתן דומה, כגון ר רד או ע רץ. זאת ועוד, הוא כולל בשער זה גם איורי אותיות בפורמט גדול. הקטע הזה מתמיה למדי, משום שתיאור צורת האותיות נראה מיועד לילדים הלומדים קרוא וכתוב או לנוכרים הרוצים ללמוד את הלשון העברית או למומחים הלומדים כתב סת"ם (ראוי להזכיר שהצורות האמורות הן הצורות המשמשות בספרי התורה, בתפילין ובמזוזות, לרבות התגים המיוחדים),³⁹ אך ההסברים על צורת האותיות מובאים בעברית. תמיהה זו מתיישבת לאור משפט של די בלמש עצמו: אחרי הדיון המפורט שלו על צורת האותיות הוא מציין ש"בשאר כתיבות ההמון נפל חילוף רב באותיות ולא נשמרה הכתיבה האשורית כי אם במקרא", והוא מביא כדוגמה לכתיבת ההמון את הכתב הקורסיבי הספרדי. מתברר אפוא שהדיון על צורת האותיות מיועד להזכיר את צורתם האמיתית של האותיות שניטשטשה במהלך הדורות בשימוש הרגיל ונשתמרה אך ורק בכתיבה של סופרי סת"ם. צורת האותיות עניינה את די בלמש עד כדי כך שהוא מזכיר כמה סוגי כתב אחרים, כמו למשל את הכתב הספרדי שהזכרנו וכתב שהוא מצא לדבריו ב"ספר ישן נושן מעבר הירדן"⁴⁰ והוא כנראה חיקוי של כתב עברי קדום או של כתב שומרני.

בחלק השני של השער השני ל"מקנה אברם" עובר די בלמש לדון בהיבטים אחרים לגמרי; כלולים בו תיאור מערכת כלי החיתוך, חלוקת האותיות לשורשיות ולמשרתות, רשימות חילופים בין אותיות ודיונים על צירופי האותיות בשורש, כמקובל במסורת הדקדוק העברי (וראינו לעיל שגם פרופיאט דורן מייחד דיון שלם לשאלת מוצא העיצורים). אין אפוא עקבות השפעה מערבית בדיון הפונטי של די

39. נראה שבמידה כלשהי זאת כוונתו. התקופה ש"מקנה אברם" חובר בה הייתה תקופה של תסיסה רוחנית באיטליה והומניסטים רבים ראו לנכון ללמוד עברית נוסף ליוונית וללטינית. באותה תקופה בערך, הוזמן אליהו לויטה ללמד עברית ב-Collège de France על ידי פרנסוא הראשון, אם כי הוא לא נענה להזמנה הזאת. קטע דידקטי זה המוקדש לדרכי כתיבת האותיות משקף את המעמד האמביוולנטי של "מקנה אברם": מחד גיסא, הוא ממשיך את המסורת הדקדוקית העברית המיועדת לציבור יהודי, שכן הוא שם דגש על צחות הלשון ועל דקדוקי הניקוד; מאידך גיסא, הוא פותח פרשה חדשה בתולדות הדקדוק העברי באשר הוא מיועד גם לנוכרים המעוניינים לרכוש ידע זה. בהמשך התחילו הנוכרים עצמם לחבר ספרי דקדוק.

40. מקנה אברם, שער ראשון.

בלמש, לא בקטע המיועד לתיאור הצורה הגרפית של האותיות ולא בקטע המיועד לתיאור מערכת כלי החיתוך ולדיון בערך המורפולוגי של העיצור. כמו בדיון על התנועות, דרכו של אברהם די בלמש היא דרך אמצע בין זיקה למסורת הדקדוק העברי לבין חדשנות. חידושיו הם כנראה חידושים מקוריים שלו ולא בהשפעת מסורת הדקדוק הלטיני. אין לבטל מכל וכל קיום השפעות כאלה, שכן בתחום התחביר השפעת הדקדוק הלטיני מובהקת. בתחום הפונטי לא ניתן לאתר השפעות של ממש, אך עצם העובדה שאברהם די בלמש מייחד פרקים (השער השני והשער השלישי) לשאלות פונטיות משקפת אולי ניסיון לחקות מבחינה חיצונית ופורמלית את דרכי ההצגה השכיחות בחיבורי הדקדוק הלטיניים.

אף על פי שקשה לאתר השפעה לטינית בתיאור הגרפי והפונטי של די בלמש, ככל זאת ניתן לראות בהתעניינותו באותיות תכונה אופיינית לתקופה. לאברהם די בלמש השקפה אוניברסלית למדי, הניכרת בעובדה שהוא טרח לתרגם את חיבורו ללטינית. ייתכן שמטרת הדיון על צורת האותיות כפולה: האחת – לשפר את דרך הכתיבה של אחיו היהודים, האחרת – ללמד את ההומניסטים בני דורו את האל"ף-בי"ת העברי. ניתן לראות את תורת הדקדוק של אברהם די בלמש כמקשרת בין הדקדוק הנורמטיבי העברי לצרכיו הפנימיים של עם ישראל לבין הדקדוק הדידקטי העשוי לשמש הן יהודים ששכחו את העברית⁴¹ והן נוכרים שהתעניינו בלשון הקודש. אין מדובר אפוא בהשפעה לטינית על דרכי התיאור הפונטי של העברית אלא להיפך, בתרומה יהודית להעשרת האופק התרבותי של איטליה בעת הרנסנס.

דברי סיום

השווינו את המיון הפונולוגי של שלושה מדקדקים בני התקופה שבין המאה השתים עשרה למאה השש עשרה. כל אחד מהם מייצג פרק חשוב בתולדות הדקדוק העברי. רד"ק מסכם בשפה ברורה את הישגי הדקדוק האנדלוסי. סיכומו כולל גם את החידוש שאביו, ר' יוסף קמחי, חידש: מיון התנועות על פי קנה-מידה כמותי נוסף לקריטריון האיכותי. אך יהיה החידוש אשר יהיה, אין הוא נובע בהכרח מהשפעה חיצונית, ואפשר להסכים עם דעתו של א' בנדויד שרואה בו התפתחות טבעית של החשיבה הלשונית העברית. אם נוציא אפוא מכלל אפשרות שמיון מהפכני זה הוא פרי השפעה לטינית, הרי ש"ספר המכלול" מנותק ממסורת הדקדוק הלטיני. הספר מייצג מסורת דקדוק עצמאית שעדיין לא ספגה שום יסודות מהחשיבה הלשונית הלטינית.

41. יש אולי גורם נוסף העשוי להסביר למה דן די בלמש בצורה החיצונית של האותיות כאילו הוא פונה לקהל קוראים הזקוקים להסברים יסודיים אלה. כל נשכח שבעשורים הראשונים של המאה השש עשרה, הגיעו אנוסי ספרד רבים לאיטליה ולמקומות אחרים וביקשו לחזור לחיק היהדות וללמוד עברית, שממנה התנתקו בספרד של האינקוויזיציה.

התמונה שונה למדי ב"מעשה אפוד" של פרופיאט דורן וב"מקנה אברם" של אברהם די בלמש. בחיבורים אלה ניתן לזהות השפעות של החשיבה הדקדוקית הלטינית: בניגוד לחיבורי הדקדוק הקודמים להם שדבקו בסדר ההצגה פועל – שם – מילה, "מעשה אפוד" ו"מקנה אברם" בנויים בסדר השכיח ביותר בחיבורי דקדוק לטיניים, שבו הדיון מתחיל במרכיבים המינימליים (ההגה וההברה), ממשיך בשם ורק לאחר מכן מגיע לפועל. אצל די בלמש יש אפילו שער שלם בסוף החיבור המוקדש לתחביר, כמו ב-*Institutiones Grammaticae* של פריסקיאנוס שבו החלק על ההרכבה הינו החלק הסופי (פרקים 17 ו-18).

נוסף להשפעה כללית זו הנוגעת לסדר ההצגה הדקדוקית, יש גם עקבות לחשיבה הפילוסופית האריסטוטלית. אמנם אסכולה פילוסופית זאת אינה קשורה דווקא לתרבות המערבית (כך למשל מתברר שכפילוסוף וכרופא התבלט די בלמש כמייצג של אסכולת אבן רושד),⁴² אך בעצם העובדה שהן פרופיאט דורן הן אברהם די בלמש משלבים רעיונות פילוסופיים בדיון הדקדוקי ניכר הברל בינם למדקדקים שתורתיהם שימושיות יותר, כדוגמת הקמחיים או קודמיהם האנדלוסים. הסטיות לכיוון הפילוסופיה מראות שפרופיאט דורן ואברהם די בלמש שייכים לדור אחר של מדקדקים שהעלה את הדיון הדקדוקי מהמישור הטכני אל המישור הספקולטיבי. עם זה, ראוי לציין שבניגוד למדקדקים הספקולטיבים שפעלו במערב החל מתחילת המאה השתים עשרה, המדקדקים היהודים בעלי האוריינטציה הפילוסופית לא הזניחו את הצד הטכני; הם רק עטפו אותו בלוש פילוסופי חיצוני. במקום לעבור מנקודת מבט טכנית לנקודת מבט ספקולטיבית, הם שילבו באופן מאוזן את שתי נקודות המבט, כשם שהם שילבו במסורת הדקדוק העברי (ודרכה במסורת הדקדוק הערבי, כפי שניתן לראות במיוחד בתחום הפונטיקה ובתיאור מערכת כלי החיתוך) כמה היבטים של השיטה הספקולטיבית של המדקדקים הנוצרים של אמצע ימי הביניים וסופם. האיוון היפה בין שני המרכיבים של החשיבה הדקדוקית – הטכני והספקולטיבי – אינו שכיח בתולדות הדקדוק המערבי; הוא מאפיין את גישתם של אפולוניוס דיסקולוס ושל ממשיכו הלטיני פריסקיאנוס⁴³ אך נעדר לחלוטין מהגישה החסכונית של דונטוס המצטמצמת בהיבטים טכניים.

42. נחונים על חייו של אברהם די בלמש ועל יצירותיו נמצאים במאמרו של F. Pierro, "Abramo di Meir de Balmes (1460–1523), Medico, filosofo e grammatico ebreo della scuola napoletana", *Atti del XIX Congresso di Storia della Medicina*, Roma 1964, pp. 360–381

43. לשאלת המעמד של הטכניקה ושל הספקולציה בחשיבה הדקדוקית היוונית ראה D. L. Blank, *Ancient Philosophy and Grammar: The Syntax of Apollonius Dyscolus*, Chico 1982, pp. 4–5

לסיום, ההשפעות המערביות הנזכרות אינן ספציפיות לתחום הפונטיקה ואפשר שעקבותיהן תימצאנה גם במישור המורפולוגי. השפעת המדקדקים הלטינים ברורה יותר בתחום התחביר, ובעיקר בפרק השביעי של "מקנה אברם". אנחנו מקווים שלמרות מסקנותינו השליליות בעניין השפעת הדקדוק הלטיני על הדיון הפונטי של המדקדקים היהודים למן ר' יוסף קמחי ועד די בלמש, תרם דיוננו זה להתקדמות המחקר בחכמת הלשון העברית בימי הביניים.

רשימת קיצורים ביבליוגרפיים

ימי הביניים = א' אלדר וש' מורג (עורכים), תורת הלשון העברית בימי הביניים, ירושלים תשמ"ו.

מעשה אפור = פ' דוראן, מעשה אפור, מהדורת פרידלנדר, וינה תרכ"ה – ירושלים תשל"ל.

מקנה אברם = א' די בלמש, מקנה אברם, ונציה 1522.

ספר הזיכרון = י' קמחי, ספר הזיכרון, מהדורת בכר, ברלין תרמ"ח.

ספר המכלול = ד' קמחי, ספר המכלול, מהדורת ריטענבערג, ליק תרל"ה – ירושלים תשכ"ו.

דונטוס = Donatus, *Ars Major*, ed. L. Holtz, Paris 1982

פריסקיאנוס = Priscianus, *Institutiones grammaticae*, Paris 1812